ՀՍՍՀ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1940—1960)

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Սովետական Միության սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում բանվոր դասակարգի առաջատար դերն ամրապնդող կարևորագույն պայման է նրա որակական մակարդակի մշտապես բարձրացումը։ Որակական աճը լայն հասկացություն է, որի տակ նկատի է առնվում բանվոր դասակարգի աշխատանքային ստաժը, տարիքային ու սեռային կազմը, սոցիալական զարգացածությունը և կուլտուր-տեխնիկական մակարդակը։

Բանվոր դասակարգի որակական կազմը բնութագրող վերը նշված հատկանիշները քննենք առանձին-առանձին։ Հասարակության առաջատար դասակարգի որակական մակարդակում կարևոր նշանակություն ունեն նրա տարիքային կազմի տեղաշարժերը։ Քննվող ժամանակաշրջանում, որպես ընդհանուր միութենական երևույթ, բանվոր դասակարգի տարիքային կազմում կատարվել են մեծ փոփոխություններ։ Դրանք առավել ցայտուն են դրսևորվել Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին։ Հայտնի է, որ պատերազմի տարիներին զորակոչման հետևանքով ամբողջ երկրում բանվոր-ծառայողների թիվը կտրուկ կրճատվեց։ Բանվորական ուժի վերարտադրության պրոբլեմը ռազմական տնտեսության ամենակարևոր ու միաժամանակ դժվարին խնդիրներից մեկը դարձավ։ Թիկունքի և ռազմաճակատի շահերը հրամայաբար պահանջում էին ամենակարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարել արտադրության և աշխատուժի միջև ստեղծված անհամամասնությունը։ Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը ձեռնարկեցին լայն միջոցառումներ՝ աշխատունակ բնակչությանն աշխատանքային ճակատում համակենտրոնացնելու համար[1]։

Տնային և անձնական օժանդակ տնտեսություններից (քաղաք և գյուղ) հանրային արտադրություն մտնող բանվորական նոր ուժի վերաբերյալ աղբյուրները վկայում են, որ նրա զգալի մասը կազմում էին կենսաթոշակառուները։ Բավական է նշել, որ արդեն 1942 թ. ՍՍՀՄ արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվոր-ծառայողների տեսակարար կշռում 50-ից բարձր տարիք ունեցող աշխատողների տոկոսը հասնում էր 12-ի, 1939 թ. 9-ի դիմաց[2]։

Արտադրության մեջ մեծ տեղ գտավ նաև անչափահասների աշխատանքը։ Այսպես, եթե 1940 թ. ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության բանվոր-ծառայողների մեջ մինչև 18 տարեկան երիտասարդների թիվը չէր անցնում 6%-ից, ապա 1942 թ. նրանց տեսակարար կշիռը կազմեց 15%։ Բանվոր-ծառայողների այդ տարիքային խմբի տեսակարար կշռի աճմանը զուգահեռ նվազեց 18—49 տարեկան աշխատուժի բաժինը՝ 1939 թ. 85%-ից 1942 թ. իջնելով 73%-ի[3]։ Առանձին փաստեր վկայում են, որ թվական տվյալների նկատելի տարբերություններով հանդերձ, Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի տարիքային կազմում դիտվում է նույն օրինաչափությունը[4]։

---

[1] С. Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский, Рабочий класс СССР (1938—1965), М., 1971, с. 118—120; *ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 48, թ. 136։*

[2] Н. Вознесенский, Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны, М., 1948, с. 113.

[3] *Նույն տեղում։*

[4] *Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պատմության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ), ֆ. 163, ց. 14, գ. 17, թ. 18, ֆ. 119, ց. 2, գ. 4, թ. 126, գ. 57, թ. 2, գ. 59, թ. 3։*

Հետպատերազմյան տարիներին ևս բանվոր դասակարգի տարիքային կազմում կատարվել են նկատելի տեղաշարժեր։ Այդ են վկայում ստորև բերվող աղյուսակի տվյալները[5]։

ՀՍՍՀ արդյունաբերական բանվորների տարիքային կազմի փոփոխությունները (տոկոսներով)

Տարիներ	Բոլոր բանվորները	Մինչև 18 տարեկան	18—25 տարեկան	26—35 տարեկան	36—49 տարեկան	50 տարեկան և բարձր
1947 թ. 1 մարտի	100	7,9	21,4	24,7	19,7	12,9
1949 թ. 5 մայիսի	100	4,2	27,5	19,8	26,5	13,3
1957 թ. 1 հոկտեմբերի	100	1,9	33,6	35,3	25,6	10,7

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ հետպատերազմյան տարիներին հանրապետության արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվոր դասակարգի տարիքային կազմը, նրա երիտասարդ տարիքային խմբերի անդամների ավելացման առումով, նկատելիորեն փոխվել է։ Զգալիորեն կրճատվել է անչափահաս բանվորական ուժի տեսակարար կշիռը։ Նույնպիսի նվազում է դիտվել նաև 50 և բարձր տարիքային խմբի բանվոր-ծառայողների թվակազմում։ Իսկ 26—49 տարեկան բանվորների և ծառայողների տոկոսն աճել է վերընթաց գծով։ Տվյալներից բխող մյուս հետևությունն այն է, որ հետպատերազմյան տարիներին, մասնավորապես 1950-ական թվականներին, արդյունաբերության մեջ նկատելիորեն ավելացել է 18—25 տարիքային խմբի բանվոր-ծառայողների կազմը՝ 1947—1957 թթ. 21,4-ից հասնելով 33,6%-ի։ Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ հասարակության առաջատար դասակարգի ամենաակտիվ աշխատանքային տարիքի (18—49 տարեկան) աշխատողների թիվը առանձնապես բարձր տեմպերով աճել է արդյունաբերության նոր զարգացող ճյուղերում, որոնք վճռական դեր են կատարել ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկատնտեսական առաջընթացի գործում։ Այսպես, օրինակ, եթե արդյունաբերության մեջ այդ տարիքային խմբի բանվոր-ծառայողների տեսակարար կշիռը 1947—1957 թթ. աճել է 1,3 անգամ, ապա գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական, մեքենաշինության ու մետաղամշակման արդյունաբերության մեջ այն ավելացել է մոտ 3 անգամ[6]։ Նյութական արտադրության առանցքային ճյուղերում բանվոր դասակարգի երիտասարդացման ավելի արագ ընթացքը բացատրվում է նրանով, որ գրանցում բանվորական կադրերի համալրումը գլխավորապես կատարվում էր պրոֆտեխնիկական ուսումնարանների և միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունների շրջանավարտների հաշվին։

Մենք այստեղ բանվոր դասակարգի տարիքային կազմի փոփոխությունները քննեցինք միակողմանիորեն, այսինքն՝ միայն հարցի քանակական կողմի առումով։ Մինչդեռ կան այդ խնդրի հետ անխզելիորեն կապված ոչ անկարևոր այլ հարցեր ևս։ Նշենք դրանցից երկուսը. ա) ինչո՞վ էր պայմանավորված հետպատերազմյան տարիներին հասարակության առաջատար դասակարգի երիտասարդ տարիքային խմբերի թվաքանակի ավելացումը, բ) բանվոր դասակարգի

---

5 Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 298, թ. 1—3, գ. 300, թ. 11—21, գ. 399, թ. 1, գ. 418, թ. 1, ց. 20, գ. 571, թ. 1, 10, ֆ. 651, ց. 2, գ. 250, թ. 10 տվյալների։

6 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 300, թ. 7, 8, 11, գ. 399, թ. 1—3, գ. 428, թ. 1, գ. 544, թ. 1, ֆ. 651, ց. 2, գ. 250, թ. 10 տվյալների։

կազմում երիտասարդ տարիքային խմբերի տեսակարար կշռի մեծանալն ինչպիսի՞ հնարավորություն էր ստեղծում նրա առաջատար դերի է՛լ ավելի բարձրացման ու ամրապնդման համար։

Սկսենք առաջին հարցադրման պատասխանից։ Հետպատերազմյան տարիներին մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով (զորացրում, սփյուռքահայության ներգաղթ, մյուս հանրապետություններից կատարված մեխանիկական տեղաշարժեր) Հայաստանում արագորեն աճեց աշխատանքային ռեզերվների տեսակարար կշիռն ամբողջ բնակչության մեջ։ Այդ պայմաններում հասարակության վերը նշված տարիքային խմբերի աշխատուժի օգտագործման պրոբլեմը կորցրեց իր կարևորությունը։ Ինչ վերաբերում է 18—25 տարեկան բանվորների թվի ավելացմանը, ապա պետք է նշել հետևյալը. 1950-ական թվականներին բանվոր դասակարգի համալրման գործում զգալիորեն աճեց միջնակարգ դպրոցների դերը, որի շնորհիվ բանվոր դասակարգի կազմում նշված տարիքային խմբի տեսակարար կշիռը զգալի վերելք ունեցավ։

Անցնենք մյուս հարցին։ Սոցիալիստական ընդլայնված վերարտադրության պահանջները շարունակաբար առաջադրել և առաջադրում են կարևոր խնդիրներ (ժողովրդական տնտեսության վիթխարի տեմպերով ընդլայնում ու խորացում, արտադրության արդյունավետության և աշխատանքի արտադրողականության բարձր վերելք), որոնք առաջին հերթին հնարավոր է լուծել միայն ամենաակտիվ աշխատանքային տարիքի բանվորների ուժերով, ուժեր, որոնք գտնվում են իրենց ֆիզիկական և ստեղծագործական ունակությունների ծաղկման շրջանում։ Այլ կերպ ասած, վերը նշված տարիքային խմբերում ավելի ցայտուն է արտահայտվում բանվոր դասակարգի արտադրական և հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը։ Այդ են վկայում թե՛ պրակտիկ կյանքը և թե՛ դիտական ուսումնասիրությունները։ Այսպես, գիտության տարբեր բնագավառներում (բժշկության, հոգեբանության, սոցիոլոգիայի, տնտեսագիտության մեջ) կատարվող ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ սերտ կապ գոյություն ունի աշխատանքի արտադրողականության և բանվորների տարիքի միջև։ Պարզվել է, որ աշխատանքի արտադրողականությունը բանվորի մոտ իր բարձրագույն կետին է հասնում միջին հաշվով մինչև 40 տարեկան հասակը. դրան հետևում է անկում, որն առավել արագանում է 50 տարեկանից հետո[7]։

Նկատենք նաև, որ երիտասարդ, մասնավորապես 18—25 տարիքային խմբի կողմից բանվոր դասակարգի շարքերի համալրումը ոչ միայն ապահովում է այդ դասակարգի աշխատանքային բարձր ակտիվությունը, այլև նպաստում է նրա պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական, կուլտուրական և հանրակրթական մակարդակի բարձրացմանը։ Սակայն վերը շարադրվածից չպետք է կարծել, թե հասարակական արտադրության մեջ բանվոր դասակարգի երիտասարդ տարիքային խմբերի թվաքանակի անընդմեջ մեծացմանը զուգահեռ նվազել է մյուս տարիքային խմբերի դերը։ Սոցիալիստական հասարակության զարգացման փորձը ցույց է տալիս, որ կոմունիստական շինարարության բոլոր փուլերում մեր երկրի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում վիթխարի դեր է խաղացել ու շարունակում է խաղալ բանվոր դասակարգի ավագ սերունդը։ Սերտորեն համագործակցելով բանվորական նոր հերթափոխի հետ, նա իր ծանրակշիռ ավանդն է ներդնում կոմունիստական շինարարության արմատական խնդիրների լուծման մեջ։ Բանվոր դասակարգի ավագ սերունդը լուծում է սոցիալական անչափ կարևոր մի խնդիր ևս, կապված արտադրական ու հասարակական ակտիվ կյանքի համար երիտասարդ հերթափոխ պատրաստելու հետ։ Ժողովրդական տնտեսությունը որակյալ կադրերով համալրելու անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու հետ մեկտեղ կուսակցությունը մշտապես մտահոգված է երիտասարդ բանվորական հերթափոխի պատրաստման կարե-

---

[7] В. Переведенцев, Демография, ситуация, тенденции, политика («Знание—сила», 1978, № 1); «Միասնական ընտանիքում», Երևան, 1982, էջ 71—72։

վորագույն խնդրով։ Այս գործում, անշուշտ, վիթխարի է ավագ սերնդի դերը։ Նա երիտասարդ հերթափոխին դաստիարակում է կոլեկտիվիզմի, ընկերասիրության, աշխատասիրության, բանվոր դասակարգի հերոսական ավանդույթների, կոմունիզմի գործին հավատարմության ու նվիրվածության ոգով, ինչպես նաև նրան է հաղորդում իր աշխատանքային փորձն ու հմտությունը։

Սովետական հասարակության առաջատար դասակարգի որակական մակարդակը բնորոշող կարևորագույն հատկանիշ է նրա կազմում առավել տևական անընդմեջ աշխատանքային ստաժ ունեցող բանվոր-ծառայողների թվի ավելացումը։ Հարցի քննությունից պարզվում է, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ-ում շարունակաբար ավելացել է առավել տևական անընդմեջ աշխատանքային ստաժով բանվորների թվաքանակը։ ՀՍՍՀ արդյունաբերության մեջ 5 տարվա և ավելի աշխատանքային ստաժով բանվոր-ծառայողների տեսակարար կշիռը 1947 թ. 46,5%-ից 1957 թ. բարձրացել է 50,2%-ի, իսկ մինչև 5 տարվա աշխատանքային ստաժով բանվոր-ծառայողներինը՝ կրճատվել է ավելի քան 8%-ով[8] (Միության մեջ՝ 15%-ով)[9]։

Սկզբնաղբյուրների տվյալներից պարզվում է, որ վերը նշված տարիներին բանվոր դասակարգի կազմում ավելի արագ է աճել 10—15 տարվա չընդհատված աշխատանքային ստաժով բանվոր-ծառայողների թիվը։ Այդ կատեգորիայի աշխատողների տեսակարար կշիռն արդյունաբերության մեջ աճել է մոտ 7%-ով[10]։ Անընդմեջ 15 տարվա և ավելի աշխատանքային ստաժ ունեցող բանվոր-ծառայողների թվաքանակի աճն այդ դասակարգի որակական բարձր մակարդակը պայմանավորող կարևորագույն գործոն է։ Թե՛ սոցիալ-տնտեսական, թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքում և թե հենց բանվորների քանակական ու որակական կազմում առավել տևական և չընդհատված աշխատանքային ստաժով աշխատողների թվաքանակի ավելանալու պատճառներն ու նշանակությունն ըմբռնելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է անդրադառնալ հետևյալ հարցերին՝ ա) ինչո՞ւ հետպատերազմյան տարիներին, մասնավորապես 1950-ական թվականներին, սկսեց մեծանալ ավելի տևական չընդհատված աշխատանքային ստաժով բանվոր-ծառայողների տեսակարար կշիռը, բ) բանվոր դասակարգի որակական աճի հարցում ի՞նչ դեր ունի նրա կազմում առավել տևական աշխատանքային ստաժով աշխատողների թվի ավելանալը։

Անդրադառնանք առաջին հարցին։ Այս երևույթը հետևանք էր մի շարք պատճառների։ Առաջին՝ հետպատերազմյան տարիներին, առանձնապես 1950-ական թվականներին միութենական հանրապետությունների տնտեսությունը զարգացնելու և ազգային բանվորական կադրեր ստեղծելու նպատակով կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը ձեռնարկեցին մի շարք միջոցառումներ։ Սոցիալիստական արդյունաբերությունը բուռն և համակողմանի զարգացում ապրեց։ Այդ տարիներին երկրի արդյունաբերության զարգացումը բնութագրվում էր ինչպես արտադրության ծավալի մեծացումով, այնպես էլ կառուցվածքային ու աշխարհագրական տեղաշարժերով։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է նրան, որ արդյունաբերական նոր ճյուղերի հանդես գալը և դրանց աշխարհագրական սահմանների ընդարձակումը տեղում համապատասխան մասնագիտությամբ աշխատելու լայն հնարավորություններ ստեղծեցին։ Բացի այդ, սոցիալիստական արդյունաբերության բուռն զար-

---

8 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 300, թ. 7, 8, 11, 91, ֆ. 651, ց. 2, գ. 250, թ. 10 տվյալների։

9 В. Е. Полетаев, Изменения в численности и составе рабочего класса СССР в 1945—1961 гг. («Научная сессия по истории формирования и развития советского рабочего класса (1917—1961)», Тезисы докладов и сообщений, М., 1962, с. 52).

10 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 250, թ. 10, գ. 300, թ. 7, 8,11,91, ֆ. 651, ց. 2, գ. 250, թ. 10 տվյալների։

գացման շնորհիվ բնակչության կազմում արագորեն աճեց բանվորների թիվը։ Երկրորդ՝ արտադրության ընդլայնումը, բանվոր դասակարգի քանակական աճը և պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումն ուղեկցվել են հասարակական արտադրության մեջ ժամանակավոր բնույթի աշխատանքների տեսակարար կշռի նվազումով։ Երրորդ՝ այդ տարիներին արտադրության մեջ գիտության ու տեխնիկայի լայն ներդրումը, արտադրության կատարելագործումը, կոմպլեքսային մեքենայացումն ու ավտոմատացումը, աշխատողների կուլտուրայի և հանգստի պայմանների բարելավումն անհամեմատ դյուրին, հետաքրքիր և բովանդակալից դարձրին բանվորի աշխատանքային առօրյան, մեծացրին նրա բազմակողմանի զարգացման հնարավորությունները։ Այդ ամենը, անկասկած, լայն հնարավորություն էին ստեղծում անհատի և աշխատանքային կոլեկտիվի միջև կապերի ամրապնդման համար։ Չորրորդ՝ մեծացել էր կոլեկտիվի դերն իր անդամներին ընկերասիրության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի, հայրենասիրության, աշխատանքային կարգապահության և ժողովրդի բարօրության համար աշխատելու ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ։

Ինչ վերաբերում է մյուս հարցին, ապա նշենք հետևյալը։ Առավել տևական անընդմեջ աշխատանքային ստաժով բանվորների թվի ավելանալը, անշուշտ, հսկայական նշանակություն ունի աշխատուժի քանակակազմը կայունացնելու, աշխատողների կողմից նոր տեխնիկան յուրացնելու, արտադրության կառավարումը կատարելագործելու, երիտասարդ հերթափոխ պատրաստելու, ինչպես նաև նրա հասարակական-քաղաքական ու ստեղծագործական ակտիվությունը բարձրացնելու գործում։

Սոցիալիզմի ամրապնդման և զարգացման ժամանակաշրջանում բանվոր դասակարգի որակական տեղաշարժերից մեկը նրա սեռային կազմի փոփոխություններն են։ Սոցիալիստական արտադրության մեջ անընդմեջ աճում էր կանանց թիվը և բարձրանում նրա տեսակարար կշիռը բանվոր-ծառայողների կազմում։ 1940 թ. բանվոր-ծառայողների մեջ կանանց տեսակարար կշիռը կազմեց 34,1%, 1928 թ. 15%-ի դիմաց[11]։ Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում, բանվոր դասակարգի կազմում կանանց թիվը արագորեն աճել է պատերազմի տարիներին, կապված զորակոչի հետևանքով արտադրության և աշխատուժի միջև ստեղծված անհամամասնության հետ։ Այսպես, եթե 1940 թ. կանայք կազմում էին ՀՍՍՀ բանվոր-ծառայողների 34,1, 1941 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ՝ 35, 1942 թ.՝ 37,2%-ը, ապա 1943 թ. հոկտեմբերի 1-ի և 1944 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ նրանց տեսակարար կշիռը կազմեց համապատասխանաբար՝ 45,5 և 46,2, իսկ 1945 թ.՝ 46,4%[12]։ Ինչպես նշվեց Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով Հայաստանում արագորեն աճեց աշխատանքային ռեզերվների տեսակարար կշիռն ամբողջ բնակչության մեջ։ Այդ պայմաններում կանանց աշխատուժի օգտագործման պրոբլեմն առժամանակ կորցրեց իր կարևորությունը և ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հետպատերազմյան առաջին տարիներին բանվոր դասակարգի սեռային կազմը կանանց թվի կրճատման իմաստով էական փոփոխություններ կրեց։ Այդ փոփոխությունների պատկերը ցույց տալու նպատակով բերենք մի քանի տվյալներ։ ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ կանանց թիվը 1946 թ. սկսել է նվազել, 1950 թ. իջնելով մինչև 39,8%-ի, 1945 թ. 46,4%-ի դիմաց[13]։ Ինչպես տեսնում ենք, կանանց թվի պակասելը կապված էր աշխատանքային ռեսուրսների (տղա-

---

11 ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 221, թ. 1—3, «Труд в Армянской ССР», Ереван, 1960, с. 60.

12 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 220, թ. 1—102, գ. 229, թ. 1, գ. 234, թ. 1—109, գ. 243, թ. 1, գ. 252, թ. 60—82 տվյալների։

13 «Советская Армения за 40 лет», Ереван, 1960, с. 158; «Труд в Армянской ССР», Ереван, 1976, с. 29.

մարդ) տեսակարար կշռի մեծացման հետ։ Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ կապի բացահայտումը, որն ունի տեսական և գործնական նշանակություն։ Սոցիալիստական ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առաջին տարիներին աշխատունակ բնակչության թվի ավելացման պայմաններում ազատ բանվորական ուժի (նախկին կադրային բանվորներ) զբաղվածության պրոբլեմի լուծումը դարձավ մեծ կարևորություն ունեցող խնդիր։ Կադրային բանվորներին աշխատանքի վերադարձնելու խնդիրը հնարավոր չէր լուծել առանց հասարակական արտադրության մեջ կանանց թվի կրճատման։ Բանվորական ուժի տեղաբաշխման նման կարգը մասամբ կարելի է բացատրել այդ տարիներին սոցիալիստական արտադրության հնարավորություններով և ժողովրդական տնտեսության առջև դրված խնդիրներով։ Ինչի՞ մասին է խոսքը։ ա) Հետպատերազմյան առաջին տարիներին արդյունաբերության, շինարարության և տրանսպորտի զարգացման հնարավորությունները թույլ չէին տալիս միանգամից մեծ թվով բանվորական ձեռք ընդգրկել։ բ) Հասարակական արտադրության առջև կանգնած տնտեսական առաջադիմության պահանջներն ի հայտ բերեցին խոշոր մասշտաբի և մեծ կարևորության այնպիսի խնդիրներ, որոնց լուծումը կանանց ուժերով ոչ հնարավոր էր, ոչ էլ շահավետ։ Նկատի ունենք ժողովրդական տնտեսության վիթխարի տեմպերով վերակառուցումը, հսկա կարողության օբյեկտների շինարարությունը, արտադրության արդյունավետության և աշխատանքի արտադրողականության բարձր վերելքը։ Այդ խնդիրների արագ և հաջող լուծման համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին համակենտրոնացնել երկրի առավել որակյալ և ակտիվ աշխատանքային ուժերը։

1950-ական թվականներին ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ավարտը և հսկա կարողությամբ ձեռնարկությունների շարք մտնելը մեծացրին նոր աշխատուժի պահանջը։ Տնտեսական մեխանիզմի համապատասխան օղակներում կանանց ընդգրկելու տեմպերի արագացումն ուղեկցվեց բանվոր-ծառայողների կազմում նրանց տեսակարար կշռի մեծացումով։ Կանանց աշխատուժի ընդգրկման դինամիկան պատկերում են հետևյալ տվյալները։ Եթե 1950 թ. բանվոր-ծառայողների մեջ կանանց թիվը կազմում էր 94,3 հազար կամ 39,8%-ը, ապա 1960 թ.՝ 160,5 հազար կամ 37,6%-ը[14]։ Ինչպես նկատում ենք, 1950-ական թվականներին հանրապետությունում գիտվել են կին բանվորների թվաքանակի աճի բարձր տեմպեր։ Այդ տվյալներից միաժամանակ հետևում է, որ ամբողջ բանվոր-ծառայողների մեջ կանանց բաժինը տոկոսային համեմատությամբ զիջում է 1950 թ. մակարդակը։ Բանն ի՞նչն է։ Այս հարցը հնարավոր է պարզաբանել 1950—1960 թթ. վիճակագրական տվյալներով, որոնք վերաբերում են բանվոր-ծառայողների քանակական աճի մեջ կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցությանը։ Ըստ այդ տվյալների, նշված տարիներին ՀՍՍՀ բանվոր դասակարգն աճել է մոտ 190 հազար մարդով[15]։ Վերը բերված թվերից արդեն հայտնի է, որ այդ աճում ավելի քան 66 հազարը պատկանում է կանանց։ Հետևաբար, բանվոր դասակարգի քանակական աճի մոտ 34,8%-ը բաժին է ընկնում կանանց, իսկ 65,2%-ը՝ տղամարդկանց։ Այստեղից հետևում է, որ տվյալների այսպիսի մեծ տարբերության պայմաններում կանանց տեսակարար կշիռը չէր կարող գերազանցել 1950 թ. մակարդակը։ Կարևոր է նաև կին բանվոր-ծառայողների զբաղվածության փոփոխությունների հարցի լուսաբանումը՝ ըստ ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի։ 1960 թ. կանայք կազմում էին արդյունաբերական բանվորների 40%-ը, 1950 թ. 37 և 1940 թ. 36%-ի դիմաց։ Շինարարությունում նրանց բաժինը կրճատվել և 1940 թ. 13%-ից 1960 թ. իջել էր 11%-ի։ Տրանսպորտում ևս նվազել էր՝ 16%-ից հաս-

---

[14] «Труд в Армянской ССР», Ереван, 1970, с. 68—69, «Труд в Армянской ССР», Ереван, 1976, с. 29.

[15] Հաշվարկը կատարվել է ըստ «Труд в Армянской ССР» (Ереван, 1976) ժողովածուի 27-րդ էջի աղյուսակի տվյալների։

նելով 12%-ի[16]։ Ժողովրդական տնտեսության առանձին ճյուղերում կանանց թվի կրճատումն օբյեկտիվ անհրաժեշտություն էր և ժամանակի պահանջ։ Այն ոչ միայն չէր խախտում արտադրության և աշխատուժի համամասնությունը, այլ ընդհակառակը, հնարավորություն էր տալիս ավելի լավ, ավելի արդյունավետ օգտագործել կանանց ուժը տնտեսության այն ճյուղերում, որտեղ այդ աշխատուժը ստանում էր նոր որակ և նոր բովանդակություն։ Ի տարբերություն նշված ճյուղերի, կանանց թիվը զգալիորեն աճել է սննդի, տեքստիլ, կաթի, մսի արդյունաբերության մեջ և լուսավորության, առողջապահության, առևտրի ու սպասարկման այլ ոլորտներում[17]։ Այս միտումն ավելի արագ տեմպերով շարունակվում էր նաև հետագա տարիներին։ Պետք է ենթադրել, որ կանանց տոկոսը կրճատվել է ժողովրդական տնտեսության այն ճյուղերում, որտեղ մեծ էր ձեռքի աշխատանքի բաժինը։

Այժմ՝ կին բանվոր-ծառայողների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի հարցի մասին։ Քննվող ժամանակաշրջանում վերընթաց կերպով աճել է հասարակական արտադրության մեջ ներգրավված կանանց կրթական մակարդակը։ Այսպես, եթե 1939 թ. հանրապետությունում 1000 տղամարդ բանվորից բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն ունեին (լրիվ և թերի) 158-ը (25,8%), իսկ կանանցից՝ 57-ը (5,7%), ապա 1959 թ.՝ համապատասխանաբար՝ 506 (50,6%) և 414 (41,4%)[18]։ Ինչպես կարելի է նկատել, երկու մարդահամարների (1939, 1959 թթ.) միջև ընկած ժամանակաշրջանում բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն ունեցող կին բանվորների կրթական մակարդակը աճել է ավելի քան 7 անգամ։ Նկատելիորեն բարձրացել է նաև կանանց պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական մակարդակը։ Այս տվյալներից հետևում է, որ նշված տարիներին զգալիորեն կրճատվել են տղամարդ և կին բանվորների կրթական մակարդակների միջև եղած տարբերության սահմանները, որը խոսում է հասարակության առաջատար դասակարգի որակական մակարդակի բարձրացման մասին։

Բանվոր դասակարգի որակական առաջընթացի կարևորագույն պայման է նրա պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը։ Հասարակության առաջատար ուժի սոցիալական զարգացման և նրա որակական մակարդակի բարձրացման գործում առանձնակի նշանակություն ունի պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթության սիստեմը։ Քննվող ժամանակաշրջանում ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում արագորեն ընդարձակվել է պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթության ցանցը և ավելացել գրանցում սովորողների թիվը։ Բավական է նշել, որ 1940 թ. համեմատությամբ 1960 թ. այդ հաստատությունների թիվը հանրապետությունում աճել է 5, իսկ սովորողներինը՝ 62 անգամ[19]։

Կարևորելով պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթության մեծ ծառայությունը բանվորական նոր հերթափոխի պատրաստման, նրա սոցիալական ու հոգեվոր զարգացման գործում, չի կարելի անտեսել արտադրության դերը։ Նկատենք, որ վերը նշված ժամանակաշրջանում ՀՍՍՀ-ում անմիջապես արտադրության մեջ պատրաստվել ու որակավորում են ձեռք բերել ավելի քան 598 հազար բանվոր-ծառայողներ[20]։

Արտադրության մեջ տեղի ունեցած որակական տեղաշարժերը և պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթության սիստեմում կատարված վերակառուցումնե-

16 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 8, Երևան, 1970, էջ 332։

17 «Труд в Армянской ССР», Ереван, 1976, с. 69—71.

18 «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. в Армянской ССР», М., 1963, с. 40.

19 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 591, ց. 3, գ. 411, թ. 24—27, գ. 483ա, թ. 13 և «Труд в Армянской ССР» (1970) ժողովածուի 183, 184 էջերի տվյալների։

20 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 312, թ. 6—8 և «Народное хозяйство Армянской ССР в 1964 г.» (Ереван, 1965), «Труд в Армянской ССР» (Ереван, 1970) ժողովածուների 187 էջերի աղյուսակների տվյալների։

յը 1950-ական թվականներին նշանավորվեցին որոշ հին մասնագիտությունների վերացմամբ կամ կրճատմամբ։ Օրինակ, 1939 թ. համեմատությամբ 1959 թ. հանրապետությունում անվագործների և սայլագործների (փայտամշակման) թիվը կրճատվեց 4,6 անգամ, կաշեգործներինը՝ 0, 7, իսկ շոգեքարշի հնոցապաններինը (երկաթուղայիններ)՝ կիսով չափ և այլն։ Զգալիորեն կրճատվեց նաև հորատողների, հանքահատների, հանքահան բանվորների, կառապանների թիվը[21]։

Ժողովրդական տնտեսության բուռն և համակողմանի զարգացման ու նրա առաջատար ճյուղերում ավտոմատ կարգավորող և արտադրության պրոցեսները կառավարող նոր սարքավորումների ու հարմարանքների ներդրման և աշխատատար պրոցեսների կատարելագործման շնորհիվ արագորեն աճեց մի շարք մասնագիտությունների բանվորների թիվը։ Օրինակ, Սովետական Հայաստանում 1939 թ. համեմատությամբ 1959 թ. հորատող բանվորների թիվը (լեռնագործություն) աճել է մոտ 11 անգամ, խառատների թիվը (մետալուրգիայում)՝ 9, էլեկտրաեռակցողներինը՝ 8,5, մետալուրգներինն ու մետաղագործներինը՝ 4, իսկ ֆրեզերագործներինը՝ 15 անգամ և այլն[22]։ Առաջ եկան նոր մասնագիտություններ։ Հայաստանում 1939 թ. չկային լեռնահանքային կոմբայնավարներ և քարհատներ, իսկ 1959 թ. նրանց թիվը կազմեց համապատասխանաբար՝ 643 և 304[23]։

Սոցիալիստական հասարակության առաջատար ուժի կազմում տեղի ունեցած վերոհիշյալ որակական տեղաշարժերի հետ սերտորեն կապված զգալիորեն բարձրացել է նրա տարիֆային կարգը։ Դժբախտաբար հնարավոր չէ պատասխանել այն հարցին, թե հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների որակական կազմում տարիֆային կարգի ինչպիսի տեղաշարժեր են նկատվել։ Բանն այն է, որ հրապարակի վրա եղած վիճակագրական ժողովածուներում, հրատարակված առանձին աշխատություններում, մեզ հայտնի արխիվային աղբյուրներում այդ կարգի ընդհանրացնող տվյալներ չկան։ Սակայն, դատելով արդյունաբերական առանձին ձեռնարկությունների բանվորների տարիֆային կարգը բնութագրող տվյալներից, կարող ենք ասել, որ հանրապետության բանվոր դասակարգի տարիֆային կարգում դիտվել են զգալի փոփոխություններ, բարձրանալու առումով։ Այսպես, օրինակ, 1952 թ. Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում 5—8 տարիֆային կարգ ունեցող բանվորների տեսակարար կշիռը կազմում էր ամբողջ բանվորների 48%-ը (1947 թ. 27, 3% էր)։ Սննդի արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորների հիշյալ տարիֆային խմբի տեսակարար կշիռը 1947 թ. կազմել է 23,4%, 1952 թ.՝ 59,2%, իսկ Լենինականի տրիկոտաժի ֆաբրիկայում համապատասխանաբար՝ 58,6 և 64,5%[24]։

Այժմ տեսնենք, թե բանվոր դասակարգի հանրակրթական և պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումն ինչպիսի հնարավորություն էր ստեղծում նրա առաջատար դերի ամրապնդման համար։ Հասարակության առաջատար դասակարգի սոցիալական զարգացման պրոցեսի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչքան բարձր է այդ դասակարգի հանրակրթական և պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական մակարդակը, այնքան մեծ է նրա արտադրական և հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը։

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ աշխատանքի արտադրողականության աճը և աշխատողների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը սերտ փոխկապակցության մեջ են։ Խոսքը վերաբերում է նրան, որ բանվոր դասա-

---

21 «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. в Армянской ССР», с. 81—94.

22 Նույն տեղում։

23 Նույն տեղում։

24 Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 299, թ. 73, 132, գ. 379, թ. 88 տվյալների։

կարգի արտադրական հմտությունը, տեխնիկան արդյունավետ օգտագործելու կարողությունը և աշխատանքին ստեղծագործաբար վերաբերվելու ունակություններն անխզելիորեն կապված են նրա կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի հետ։ Արտադրության մեջ տեխնիկապես գրագետ մարդկանց դերի և նշանակության մասին դեռևս իր ժամանակին նշել է Ֆ. Էնգելսը։ «Արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրությունը որոշակի մակարդակի բարձրացնելու համար,— գրել է նա,— միայն մեխանիկական և քիմիական օժանդակ միջոցները բավական չեն։ Անհրաժեշտ է համապատասխան չափով զարգացնել նաև այդ միջոցները շարժման մեջ դնող մարդկանց ունակությունները»[25]։

Այսպիսով, վերը նշված տեղաշարժերը նպաստել են բանվոր դասակարգի արտադրական ու հասարակական-քաղաքական ակտիվության բարձրացմանը և նրա առաջատար դերի է՛լ ավելի ամրապնդմանը։

КАЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ РАБОЧЕГО КЛАССА АРМ. ССР (1940—1960)

ГАМЛЕТ АРУТЮНЯН

Резюме

С развитием социалистической индустрии, а также бурным подъемом науки и техники рабочий класс республики претерпел глубокие качественные изменения. Суть этих сдвигов проявляется в росте культурно-технического уровня трудящихся, а также в изменениях возрастного и полового состава передового класса республики.

Среди работников народного хозяйства наблюдается непрерывный рост числа молодых возрастных групп, женщин, а также рабочих с большим непрерывным трудовым стажем. Заметно возрос их культурно-технический уровень.

Эти изменения способствовали повышению производственной и общественно-политической активности рабочего класса, еще большему возрастанию его ведущей роли.

---

[25] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, с. 335.